

ПРОФЕСОР СТЕПАН ПИЛИПОВИЧ БЕВЗЕНКО

Серед праць з історії та діалектології української мови в повоєнні роки чільне місце посіли дослідження доктора філологічних наук, професора Степана Пилиповича Бевзенка. Передусім це фундаментальні монографії «Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору» (1960), «Українська діалектологія» (1980), «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» (1991), підготовлені під його керівництвом перші інверсійні словники української мови, вузівські підручники й посібники з курсу сучасної української літературної мови. Той, хто докладніше ознайомлений з повоєнною мовознавчою україністикою, добре знає тематичний обшир статей цього вченого, його проблемні виступи на численних конференціях, нарадах. Праці С. П. Бевзенка для кількох поколінь студентів, молодих дослідників були і досі залишаються обов'язковою лектурою у вивченні різноманітних лінгвістичних курсів. І це закономірно, бо за багаторічне напружене наукове життя професор С. П. Бевзенко сказав своє слово стосовно різних – часткових і загальних – проблем українського мовознавства.

Степан Пилипович Бевзенко народився 7 серпня 1920 р. у с. Станіславівка (неофіційна назва – Текліївка) Оксанинської волості Уманського повіту Київської губернії (нині – Новоархангельський район Кіровоградської області) у родині коваля Бевзенка Пилипа Яковича (1887–1952) та Марії Дмитрівни з родини Поліщуків (1892–1975). У рідному селі 1927 р. у початковій школі С. Бевзенко розпочав своє навчання; згодом були Оксанинська школа колгоспної молоді (1932–1935) та Уманський педагогічний технікум (1935–1938). Як кращий випускник педтехнікуму в 1938 р. С. Бевзенко був зарахований студентом філологічного факультету Одеського університету.

Із вступом до університету розпочався новий етап у становленні

майбутнього вченого-філолога. У ті роки входження в науку було непростим: не вистачало підручників; за навчання треба було сплачувати; як у калейдоскопі змінювалися викладачі (репресії інтелігенції були зримими, споглядними). Та й за цих умов бажання вчитися, наполегливість брали гору. Пам'ять професора С. П. Бевзенка досі зберігає образи університетських лекторів, зокрема передвоєнних: хоча нерідко ще вчора це були вчителі середніх шкіл, яких обставини сьогодні зробили університетськими лекторами (бо з підготовлених до професорського чину старих кадрів нерепресованими лишилися одиниці!), усе ж вони намагалися розгорнути перед студентами професійні обрії філології. Звичайно, ці обрії були значною мірою регламентовані, не могли слатися ген-ген далеко. Бо для викладачів – аби вціліти в тогочасних політичних жорнах – необхідно було у своїх лекціях не вийти за визначені межі, оминати ще вчора уславлювані, а сьогодні вже проскрибовані імена чи наукові напрями. Та, незважаючи на живі рани репресій, що зачепили й Одеський університет, тут – усупереч обставинам – збереглися незатертими філологічні традиції, особливо віддаленіші в часі, безпосередньо не прив'язані до поточної політики. Хоча українська філологія в Одеському університеті як окремо оформлена спеціалізація бере початок від 1937 р., українська мова як об'єкт наукового вивчення тут добре знана ще з минулого століття; початки професійних занять українською мовою пов'язують з діяльністю першого декана історико-філологічного факультету тоді *Новоросійського* університету В. І. Григоровича (збирав і вивчав писемні пам'ятки, досліджував проблеми порівняльного слов'янського мовознавства); у цьому науковому і навчальному центрі півдня України в різний час працювали такі відомі мовознавці, як О. О. Кочубинський, І. В. Ягич, В. І. Шерць, М. Г. Попруженко, Є. Ф. Будде, В. М. Істрін, Б. М. Ляпунов, О. І. Томсон, пізніше – П. О. Бузук. Імена цих відомих дослідників створювали особливий *філологічний* дискурс буття, вивищували над буденністю, спонукали до чину. Цьому сприяла й діяльність таких вчених, що в той час працювали в Одеському університеті, як професорів Р. М. Волкова

(літературознавець, фольклорист), Б. В. Варнеке (визнаний історик античного театру, дослідник історії російського і староукраїнського театру), професорів-мовознавців П. О. Потапова, М. В. Беляєва (особлива роль у підготовці аспірантів, читав для них порівняльну граматику, польську мову), Ф. М. Шумлянського (відомий лексикограф), молодого славіста С. Б. Бернштейна (згодом – очільник болгаристики в Московському університеті, дослідник болгарських діалектів в Україні й Болгарії) та ін.

...Війна змінила все й одразу, віддаливши в невизначеність і невідомість ще вчора такі близькі до здійснення задуми. Ураз проблеми філології були відтіснені далеко не гуманітарними проблемами: треба було пережити складне сьогодення, а грядуще завтра було зовсім не відоме, не прогнозоване. Улітку 1941-го, по закінченні 3-го курсу, С. Бевзенко разом з багатьма іншими студентами став курсантом Одеського артилерійського училища. Навчання тривало недовго, і вже з 2 лютого 1942 р., по завершенні військової підготовки, лейтенант С. Бевзенко на практиці почав пізнавати географію тодішньої гігантської країни: його одразу ж направили в розпорядження командування Сибірського військового округу, далі – у гарматно-артилерійський полк резерву головного командування в Омську; у березні передислокували в м. Дмитрів під Москвою; наприкінці квітня він прибув у розпорядження Московського військового округу; далі – м. Ряжськ Рязанської обл.; на початку вересня вже була станція Крестці, Північно-Західний фронт, а далі – Волховський фронт, завданням якого було зламати блокаду Ленінграда. 8 квітня 1943 р. С. П. Бевзенко завершив перший етап воєнної епопеї на Новгородщині, поблизу міста Стара Руса, на березі річки Ловать; того дня після бою живими залишилися одиниці, а вцілілим – майже ніхто. С. П. Бевзенко, на щастя, вижив, за що дякував долі до останніх днів свого життя, але тяжке поранення залишило назавжди свою глибоку мітку на тілі й долі. Шпиталі змінювалися один за одним: Вишній Волочок, Кінешма, Ашгабад. Ці нескінченні переїзди не додавали подорожніх вражень, проте зміцнювали надію на одужання, на можливість розпочати нову сторінку

життя. Улітку 1943-го з різних шпиталів через Комітет у справах вищої школи СРСР С. П. Бевзенко листовно намагається відшукати в круговерті евакуацій сліди рідного університету, бо своє майбутнє він пов'язує лише з продовженням навчання.

Перед новим навчальним 1944 роком С. П. Бевзенко покинув черговий шпиталь і приїхав до м. Байрам-Алі в Туркменії, де в той час в евакуаційних умовах працював Одеський університет. Важко переоцінити значення першого після стількох випробувань упізнання на чужині знайомих облич, тепло і щирість співчуття земляків, що посилювало віру в можливість змін на краще навіть у ті далеко не безхмарні дні. Він знову став студентом філологічного факультету, знову заглибився в книжки, лекції, намагаючись поринути в інше, уже не військове щодення. Улітку 1944-го університет повернувся до Одеси, а з ним до міста своєї молоді надії – і С. П. Бевзенко. Тут він продовжив навчання, заробляючи водночас на прожиття як лаборант кафедри української мови й літератури.

У квітні 1945 р. С. П. Бевзенко достроково закінчив університетський курс і як кращий серед випускників був залишений в університеті для підготовки до викладацької праці; з осені цього самого року – він уже аспірант і водночас асистент з фаху «українська мова». Його науковим керівником став навдивовижу енергійний, залюблений у свою справу доцент Артем Амвросійович Москаленко (1901–1980). Сам керівник серед напрямів мовознавства віддавав перевагу діалектології та історії мови (ще 1933 р. у Дніпропетровському інституті профосвіти він склוגрафував *«Хрестоматію з історії української літературної мови»*, 30 с., а 1940 р. підготував праці *«Нариси з діалектології української мови»* – як кандидатську дисертацію, та *«Синтаксис українських грамот XIV–XV століття»*, Одеса, 134 с.). За умов панування в заідеологізованому тогочасному мовознавстві марризму така наукова орієнтація була непростою справою. А. А. Москаленко це добре усвідомлював, а коли на мить забував, то про це йому одразу «нагадували», а оргвисновки після таких «нагадувань» – інколи навіть на найвищому в

республіці партійному рівні – не змушували на себе довго чекати. І все ж своїх вихованців 40–60 рр. А. А. Москаленко здебільшого спрямовував на дослідження саме проблем історії української мови та діалектології. Його учнями стали діалектологи Й. Дзендзелівський, А. Берлізов, Г. Пелех, А. Муқан, Т. Заворотна, історики мови С. Бевзенко, О. Зарудняк, З. Іваненко, Л. Самійленко та ін. Предметом свого кандидатського дослідження С. П. Бевзенко обрав синтаксис українських літописів XVII ст.; на той час ця проблема була вкрай актуальною. Зрештою, важко уявити, яку тему з історії української мови в ті роки можна було вважати «неактуальною», коли багатьох українських пам'яток ще не торкалися руки дослідників, коли в науковому обігові було обмаль вихідних емпіричних свідчень, на підставі яких можна було б будувати цілісний опис історичних змін української мови. Тому не дивно, що з'ясування багатьох питань історії мови натикалося на непереборні труднощі, передусім на нерозв'язаність багатьох часткових питань, на відсутність глибокого попереднього обстеження матеріалу. Значення докладного опрацювання текстів пам'яток розуміли і науковий керівник, і аспірант (таке особливо відповідальне ставлення до вихідного матеріалу своїх досліджень С. П. Бевзенко зберіг упродовж усього наукового життя).

Водночас з роботою над дисертацією з 1947 р. С. П. Бевзенко розпочинає читання студентам курсу історії української мови (нестача викладачів змушувала доручати лекторати аспірантам). Ці обставини спонукали молодого дослідника піти від XVII ст., у якому він почувався вільно, у глибини часу; при цьому необхідно було охоплювати не лише проблеми синтаксису, а й фонетики, морфології, загальні питання українського глотогенезу. Для викладання цього складного розділу лінгвоукраїністики потрібно було розробити власний лекційний курс, оскільки усталених вузівських курсів, а також посібників чи фундаментальних академічних описів історії української мови на той час ще не було. Сьогодні викликає подив, як назагал можна було організувати читання в університетах головного курсу з історії української

мови, коли в розпорядженні лектора було не так багато реалізованих спроб цілісного огляду історії української мови. Та й ті праці, здебільшого по-різному оцінювані з позицій усе тієї ж ідеології, часто були просто недоступні, до того ж вибір «дозволеного» був не такий великий. Хоча все ж можна було скористатися *«Нарисами з історії української мови»* О. Шахматова й А. Кримського (К., 1922), коротким оглядом історії української мови П. Бузука *«Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії»* (К., 1927), *«Курсом історії українського язика»* Є. Тимченка (К., 1927), почасти – працею М. Грунського та П. Ковальова *«Історія форм української мови»* (Х., 1931), а також описами окремих пам'яток та тлумаченням історії окремих явищ (як опис В. Дем'янчука *«Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст.»* та В. Ярошенка *«Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV ст.»*). Уже пізніше з'явилися ґрунтовні статті Л. А. Булаховського, зокрема про граматичну аналогію, у яких учений давав привабливе аргументоване пояснення механізмів трансформації старої системи словозміни в нову. Проте для побудови завершеного курсу лекцій, а тим більше – для хоча б відносно повного монографічного висвітлення історії української мови як цілості, як певним чином пов'язаних елементів, ще не було достатньої кількості попередніх напрацювань. Для С. П. Бевзенка актуальним стало вивчення пам'яток, формування нової, своєї емпіричної бази дослідження. Українські писемні пам'ятки стали для нього головним читивом; вони відкривали українську мову новими гранями, вимагали заглиблення і нового прочитання здавалося б уже відомих фактів, які, проте, не вкладалися в досі відомі моделі пояснення явищ. Особливого значення набували питання методології вивчення історичного розвитку мови, пошуки таких прийомів аналізу елементів мови, коли результати історичних змін – поява нових і втрата давніших форм – могли бути пояснені внаслідок досягнення внутрішньомовних процесів, які нерідко були не самоочевидними, а затертими пізнішими формальними змінами, глибоко прихованими від безпосередніх спостережень.

Після завершення аспірантської підготовки наприкінці 1948 р. С. П. Бевзенко отримав призначення на роботу в наймолодший тоді університет – Ужгородський, де він розпочав роботу в лютому 1949 р. З квітня 1950 р. він обійняв посаду завідувача кафедри української мови, а в травні цього ж року на вченій раді Одеського університету захистив кандидатську дисертацію *«Дослідження синтаксису українських літописів XVII ст.»*. Зауважимо, що цю працю з увагою прийняли історики мови; уже в одній з перших тогочасних спроб побудови синтетичного огляду історичного розвитку синтаксису української мови використано спостереження С. П. Бевзенка щодо поширення в досліджених ним пам'ятках окремих конструкцій¹. У травні 1951 р. йому присвоєно звання доцента (на той час в університетах наукові ступені та звання мали лише окремі працівники, тому захист кандидатської дисертації для здобувача і для кафедри був подією). Завершення цього дослідження стало актом самоствердження і важливою перемогою С. П. Бевзенка над складними обставинами життя.

Робота С. П. Бевзенка в Ужгородському університеті була напрочуд плідною й різноплановою; значне лекційне навантаження (аудиторна робота, якій він віддавався від 1945 р. майже до останніх днів життя, за його визнанням, ніколи не була обтяжливою; мабуть тому, що завжди було що сказати студентам і аспірантам, і робив він це із задоволенням), редагування створених наукових записок університету не перешкоджали його власне дослідницькій, академічній роботі. Свої зусилля С. П. Бевзенко зосередив передусім на підготовці вузівського посібника з історичної морфології української мови, щоб у такий спосіб розв'язати питання забезпечення студентів цим важливим джерелом інформації. Та й не тільки студентів: для багатьох повоєнних викладачів ще не доступними залишалися праці проскрибованих українських мовознавців 20–30-х рр., не кажучи вже про пам'ятки, ознайомлення з якими дало б змогу самостійно написати лекційний курс історії української мови; до того ж у перше повоєнне десятиліття необхідно було відновити саму традицію опрацювання пам'яток, загалом –

традицію наукового вивчення історії української мови. Кожну публікацію з історії української мови (як і з історії інших слов'янських мов) сприймали з особливим зацікавленням. Тому подією для мовознавців-україністів стала публікація в 1953 р. книжки С. П. Бевзенка *«Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія»* (К., 195 с.). Це була перша монографія, підготовлена в Ужгородському університеті, і, що важливіше, *«перший серйозний крок на шляху до створення досконалого наукового підручника з історії української мови для вузів»*². Зазначимо, що в перші повоєнні роки питання історії української мови інтенсивно розробляв Л. А. Булаховський, наслідком чого стала серія статей із загальною назвою *«З історичних коментарів до української мови»*; за відчутної глибини пояснення явищ, що забезпечило цим статтям наукове довголіття, тематично вони не склали завершеної цілості (проаналізовано окремі питання акцентології; з фонетики подано нариси про голосні повного творення, метатезу, протетичні; з граматики – про родовий відмінок множини, сполучники й сполучні групи та займенники); згодом була опублікована праця *«Питання походження української мови»* (1956), яка стала методологічно визначальною на багато десятиліть щодо розв'язання загальних питань становлення української мови. У ці самі роки тривала підготовка узагальнювальних університетських курсів історії української мови; 1956 р. окремими виданнями були опубліковані розділи цього курсу *«Вступ. Фонетика»* М. А. Жовтобрюха³ та *«Синтаксис»* О. П. Безпалька⁴, а 1957 р. – *«Морфологія»* О. П. Безпалька, С. П. Самійленка, І. Й. Тараненка⁵; у розділі *«Морфологія»* автори неодноразово звертаються до *«Нарисів»* С. П. Бевзенка як до джерела конкретних мовних фактів та певного способу їх наукового пояснення (див.: с. 67, 93, 120, 147, 189). Така увага до проблем історії мови свідчила про початок відродження українського історичного мовознавства. У докладній рецензії на цю працю С. П. Бевзенка підкреслено, що в ній *«відображено результати попередніх досліджень найвидатніших російських і українських мовознавців у галузі історичної морфології української мови. Проте дані попередніх досліджень різних учених*

не переказуються в книзі безсторонньо і пасивно, а викладаються з добрим знанням справи, з правильним розумінням природи висвітлюваного матеріалу. Це забезпечує високий теоретичний рівень рецензованого посібника»⁷.

Водночас було висловлено зауваження, що відбивали тогочасну соціологічну максиму, – сформульовано вимогу тісніше ув'язати внутрішньоструктурні (морфологічні) зміни з триетапною історією мови (resp.: соціальною історією носіїв мови): *«У посібнику навіть не згадується про те, як пов'язати історію граматичної будови мови із загальною періодизацією історичного розвитку відповідної мови. Якщо не можна шукати прямих зв'язків між особливостями суспільного життя в період існування староруської мови, мови української народності або української національної мови і будь-якими змінами в граматичній будові мови відповідного періоду, то, з другого боку, кожний з цих трьох основних періодів розвитку мови характеризується рядом своєрідних, лише йому одному властивих обставин, які не могли не позначитися на характері, темпах, інтенсивності та екстенсивності тих змін, що відбувалися в граматичній будові мови відповідно до внутрішніх законів її розвитку»* [там таки]. У ґрунтовній рецензії О. С. Мельничука на цю працю С. П. Бевзенка (її виконано у традиціях, які сьогодні майже забуті, – класичного аналізу наукової праці, коли рецензія обсягом і докладністю могла дорівнювати рецензованій праці) було зроблено важливі додатки, уточнення, висловлено міркування, що спонукали до дальшого аналізу поданого в книзі матеріалу; зауважимо, що сам О. С. Мельничук, який у цей час працював над проблемою історичного розвитку українського синтаксису, був добре обізнаний з вихідним емпіричним матеріалом та різноманітними поглядами на його інтерпретацію. Історичний напрям своїх студій у цей час С. П. Бевзенко реалізував у численних статтях про становлення й розвиток окремих граматичних категорій (історію категорії роду іменників, форми двоїни та ін.), про генезу деяких явищ словотворення, зокрема дієслів та прислівників. Для нього стала очевидною необхідність більшої уваги до історії словотворення, оскільки досі історики мови свої зусилля зосереджували лише чи здебільшого

на поясненні змін у формотворенні. У цей час увагу С. П. Бевзенка привернула мова пам'яток Закарпаття, зокрема повістей з *«Римських діянь»* у закарпатській переробці XVII ст. (1958 р.), оповідань з Углянського збірника XVII ст. *«Ключ»* (1959 р.), літописних записок із с. Гукливого (1959 р.) тощо. Це були спостереження над мовою конкретно локалізованих пам'яток, що актуалізувало зв'язок просторової варіативності мовних явищ та їх часового розвитку, зв'язок, який пізніше С. П. Бевзенко постійно триматиме в полі зору, працюючи над проблемами історії мови; згодом він продовжив опис окремих пам'яток закарпатського ареалу, підготувавши мовний аналіз уривків із т. зв. Ракошинського збірника XVII ст., який відбиває особливості західнокарпатських говірок (1965 р.), та виклавши свої погляди на проблему видання пам'яток XV–XVIII ст., які були написані на Закарпатті (1962 р.).

У 1954 р. в *«Наукових записках Ужгородського університету»* був видрукуваний доопрацьований варіант кандидатського дослідження С. П. Бевзенка про синтаксис українських літописів XVII ст. І ця праця привернула увагу дослідників історії українського синтаксису, бо в ній вони знаходили новий матеріал та оригінальні пояснення низки явищ⁷. Після цих публікацій ім'я С. П. Бевзенка стає дедалі відомішим, заслужено зростає авторитет дослідника.

Важливим у творчій біографії С. П. Бевзенка став 1958 р., коли він побував на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві. Це був перший повоєнний і перший у Радянському Союзі форум славістів, тому його організації та проведенню надавали особливого значення (чого лише було варте після повоєнних руїн опинитися в новозбудованих приміщеннях Московського університету, який символізував радянський неокласицизм і велич). Вражала кількість гостей, присутність світової славістичної еліти. Та водночас впадала в око невідповідність між зовнішньою помпезністю, рекламністю доповідей окремих метрів та їх справжньою науковою вартісністю, як і перспективність деяких тоді молодих дослідників, які в наступні роки зробили вагомий внесок у науку (як О. Трубачов та В. Топоров). Загалом з'їзд став етапним для

дослідників, які в таких наукових заходах брали участь уперше; об'єктивно це була школа поваги до знань і конкретного внеску дослідника в науку.

Участь у роботі з'їзду славістів стимулювала завершення роботи над історичною морфологією української мови; розробку часткових питань було поєднано з інтенсивним призбируванням матеріалів для фундаментальної синтетичної праці. Було опрацьовано різноманітні за жанром пам'ятки, розширено список мовних фактів, які потребували нового пояснення, нового прочитання; тривало осмислення, оцінка різноманітних мовних явищ. Невдовзі робота була викінчена у вигляді книжки *«Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору»* (Ужгород, 1960). Спершу ця праця мислилася як складова частина першого академічного опису історії української мови за всіма структурними рівнями (написання фонетики й синтаксису було доручене іншим авторам); проте обставини написання інших розділів склалися так, що підготовку академічного курсу історії української мови було відкладено на кілька десятиліть.

Появу книги привітав Л. А. Булаховський, висловивши в листі до автора від 22.01.1961 р. пророчу думку про те, що праця матиме заслужений успіх. Пізніше Л. А. Булаховський, який до рецензій як жанру наукових праць вдавався зрідка, а дослідження з україністики не рецензував уже впродовж кількох десятиліть, відгукнувся на пропозицію журналу *«Вопросы языкознания»* й узявся до підготовки докладного аналізу цього дослідження; рецензію (на жаль, остаточно не завершену автором) журнал все ж опублікував (1967, № 5, с. 113–116). Рецензент передусім намагався відзначити ті моменти, на які мали звернути увагу як автор книги, так і інші дослідники історичної морфології української мови. Він щонайменше був налаштований на загальну похвалу, тому насамперед робив важливі додатки, уточнення до запропонованих С. П. Бевзенком версій пояснення явищ, підкреслюючи при цьому роль індукції в історичному розвитку словозмінних парадигм української мови та необхідність її послідовного врахування. Відзначивши низку важливих деталей, які ще потребували

поглибленого дослідження, перегляду чи уточнень, Л. А. Булаховський водночас дав високу оцінку книзі С. П. Бевзенка як цілості; рецензент, зокрема, зауважив: *«Автор чітко усвідомлює труднощі виділення із давньосхіднослов'янського матеріалу того, який з більшим чи меншим правом можна вважати уже власне українським, але від вирішення цього завдання не відмовляється і приділяє йому посильну увагу. Його увагу ... привернуло те, що він знайшов у відповідній науковій літературі, і він виявився, зазначу, уважним не лише до усталених її положень, а й до численних контроверз; використаний ним матеріал пам'яток, переважно опублікованих, і що, безперечно, становить позитивну особливість книги, у книзі подано багатий свіжий діалектний матеріал, частково здобутий самим автором шляхом безпосередніх спостережень»* (с. 113). Називаючи книгу повноцінною, корисною, компетентно складеною, рецензент насамкінець зазначив: *«В українській філологічній науці вона – значне явище, вдалий підсумок того, над чим вели працю у другій половині XIX і впродовж всього нашого століття»* (с. 116).

Особливістю цієї праці С. П. Бевзенка є новий, досі не реалізований на українському ґрунті аспект опису: поєднання висвітлення історії словозміни з історією словотворення, унаслідок чого зміна (чи витворення) форми слова постають як складові компоненти пов'язаних між собою процесів, а тому виступають субоб'єктами цілісного опису. Те, що створення української історичної дериватології було на часі, засвідчує хоча б активна робота, яку здійснювала в ці самі роки Л. Л. Гумецька, готуючи високо поціновану фахівцями книгу *«Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.»* (К., 1958). Представлення явищ словотворення в книзі С. П. Бевзенка не претендувало на вичерпність; це ще не був історичний словотвір як автономне і викінчене дослідження змін у часі словотвірних моделей, їх активності, релятивної частотності на тлі інших способів творення слів. Однак у цій праці вперше широко були реалізовані ідеї історичного словотвору, уперше було здійснено огляд різномірних фактів під

єдиним кутом зору. Спостереження і висновки С. П. Бевзенка як щодо словозміни, так і стосовно словотворення ґрунтувалися на значному за обсягом матеріалі. У цьому переконується кожен, хто бере до рук цю об'ємну (понад 40 обліково-видавничих аркушів) книгу. Аналізовані форми послідовно документовані: починаючи від найдавніших їх фіксацій у писемних пам'ятках через пізніше засвідчені випадки вживання в текстах різних стилів і жанрів до їх сучасних, якщо такі збереглися, діалектних та літературних форм. Можна лише подивляти докладності відтворення функціонування й формальних змін описуваних явищ як у часі, так і в мовному просторі, що постійно підкреслює необхідність двоєдиного – *часово-просторового* – осмислення історичної динаміки мови. При цьому покликання на діалектні джерела різного часу – коректні й доречні – ілюструють неоднаковість протікання історичних змін у різних українських діалектних зонах. Від часу написання і до сьогодні ця книга зберігає цінність як енциклопедичної повноти довідник граматичних форм української мови, значно повніший порівняно з відомими на той час (та й до сьогодні!) аналогічними українознавчими працями. Докладність відтворення формальної варіантності української мови впродовж століть прихилила багатьох читачів і досить принципових рецензентів (П. Тимошенко⁸, М. Наконечний⁹). Ю. Шевельов з цього приводу зауважив, що порівняно з іншими дослідниками в галузі історії форм С. П. Бевзенко в *«Історичній морфології»* робить свої списки суфіксів *«більш деталізованими і додає до кожного із них численні приклади із середньоукраїнських текстів»*¹⁰.

Реалізована в цій книзі увага до історичного словотвору в С. П. Бевзенка стала невід'ємним компонентом опису історії форм, водночас актуалізувавши доконечність дослідження діалектного словотворення. Необхідність вивчення словотворення в українських діалектах він підкреслював постійно; не випадково, що одному з перших своїх аспірантів В. В. Німчукові як предмет студій він визначив словотвір верхньонадборжавських говірок на Закарпатті, і це ґрунтовне дисертаційне

дослідження стало першою в українському мовознавстві монографією з діалектного словотворення.

Багатство й надійність матеріалу *«Історичної морфології»* одразу впало в око дослідникам; не випадково, цю працю як обов'язку включено до списку джерел *«Słownika prasłowiańskiego»* (pod red. F. Sławskiego, t. I. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1974) та *«Етимологічного словника української мови»* (за ред. О. С. Мельничука, т. I. – К., 1984); саме дериватологічний аспект праці забезпечив її широке використання в дослідженнях із синхронної, історичної та діалектної дериватології (див. студії В. В. Німчука, Я. В. Закревської, З. С. Сікорської, П. І. Білоусенка, О. І. Бондаря та ін.). З праць на цю тематику *«Історична морфологія»* С. П. Бевзенка, мабуть, чи не найчастіше цитована; можна стверджувати, що вона досі стабільно зберігає коло зацікавлених читачів. Свідченням цього можуть слугувати численні покликання на книгу (як, до речі, й на інші праці вченого, інколи навіть на незначні за обсягом тези доповідей на конференції) – чи то на авторську оцінку, пояснення описуваного явища, чи то як на джерело, у якому вперше наведено виявлений у пам'ятках і прокоментований матеріал¹¹. Набутий під час створення *«Історичної морфології»* досвід історика мови С. П. Бевзенко використав під час підготовки колективної академічної праці *«Історія української мови. Морфологія»* (К., 1978), у якій він підготував розділ *«Сполучник»*.

Інший – дериватологічний – напрям досліджень знайшов продовження в численних статтях, зокрема у вивченні історичної антропонімії (за матеріалами Харківського перепису 1660 р., реєстру війська Запорозького 1649 р., описами XVII ст. із Східного Поділля, Чернігівщини, давньої Полтавщини, Середньої Наддніпрянщини та ін.), в оцінці формальної структури окремих слів. Значною мірою цей напрям реалізовано під час підготовки під керівництвом С. П. Бевзенка двох інверсійних словників української мови – лексикографічних праць, які як жанр до цього були невідомі в українському мовознавстві. Ці праці виконано в Одеському

університеті, де в 1962 р. С. П. Бевзенко очолив кафедру української мови. Їх підготовці він приділив велику увагу, зважаючи на джерелознавче значення цих словників; до цієї роботи була залучена вся кафедра (зауважимо, що з перших років керівництва кафедрою ще в Ужгородському університеті він виробив для себе правило, яким намагався керуватися й пізніше: кафедра має бути не лише навчальним, а й дослідницьким осередком зі своїм чітко визначеним науковим обличчям; тому ужгородська кафедра мала виразне історикомовне та діалектологічне спрямування, а одеська під керівництвом С. П. Бевзенка – дериватологічне та діалектологічне). За реєстром *«Українсько-російського словника»* в 6-ти томах (К., 1953–1963) під керівництвом і за безпосередньої участі С. П. Бевзенка був укладений *«Інверсійний словник української мови»* (вип. 1–3, Одеса, 1971–1976), а згодом за *«Словником української мови»* в 11-ти томах (К., 1970–1980) – інший *«Інверсійний словник української мови»* (К., 1985). Ці словники нині забезпечили можливість дослідження дериваційних процесів сучасної української літературної мови, зокрема тих, які пов'язані з посткореневим розширенням слова, створили ґрунт для лінгвостатистичних описів словотворення. Закономірно, що після підготовки цих словників на кафедрі було виконано й захищено кілька дисертаційних праць з дериватології.

Невід'ємною складовою вивчення історії та сучасного стану мови С. П. Бевзенко завжди вважав докладне пізнання діалектів, «живої народної мови». Не маючи змоги через нездоров'я здійснювати тривалі діалектологічні експедиції (*важка печать війни на все життя!*), він усе ж не міг утриматися від спокуси здійснювати власні спостереження закарпатських говірок. Із цих спостережень постали описи окремих фонетичних явищ (як, напр., широковідома праця про лабіалізований вокал **ы** в закарпатських говірках), низки морфологічних та синтаксичних особливостей говірок. Важливим наслідком постійної уваги до діалектної мови стала запропонована вченим типологія відмінностей українських діалектів на різних структурних рівнях;

теоретичне значення серії статей про типи відмінностей говірок – у галузі вокалізму, відмінностей на морфологічному, лексичному, синтаксичному рівнях – виходить за межі власне україністики, оскільки в них подана узагальнена модель дослідження різноструктурних діалектних явищ, яка придатна для відповідного опису різних мов. Іншим результатом цих спостережень стала класифікація говорів південно-західного наріччя, синтетичний опис діалектних груп і говорів української мови.

Склалося так, що С. П. Бевзенкові довелося докласти чималих зусиль у галузі української діалектології в несприятливий для цієї науки час. Коли 1972 р. українська діалектологія зазнала відчутних утисків (від наукової роботи в АН України було відсторонено керівника відділу діалектології, відомого фахівця в цій галузі професора Ф. Т. Жилка, а сам відділ був об'єднаний з іншими й перестав існувати як окрема структурна одиниця; водночас праці Ф. Т. Жилка, зокрема його *«Нариси з діалектології української мови»* (1955; 1966) та *«Говори української мови»* (1958) потрапили під негласну заборону, і, як наслідок, вища школа залишилася без необхідних посібників з діалектології), постала необхідність створення нових курсів лекцій і підручників з цієї дисципліни. Цю роботу успішно виконав С. П. Бевзенко: до цього він опублікував окремі розділи курсу як лекції для студентів, а згодом – й окрему книгу *«Українська діалектологія»* (1980). Хоча для автора як багатолітнього лектора цього університетського курсу і як дослідника предмет книги був добре відомий, усе ж її підготовка була справою складною. Адже необхідно було забезпечити виклад матеріалу в такий спосіб, щоб він, за умов *підвищеної уваги* до предмета (у дидактиці панували ідеї *боротьбізму з діалектизмами*, а водночас – і з малопрístupною для посередньо підготовлених ревнителів чистоти мови діалектологією як наукою), не викликав застереження в освітянських цензорів. Та С. П. Бевзенко оминув усі ці рифи; публікацією книги він сприяв призупиненню нищення курсу української діалектології в університетах, а відтак – відверненню глибшої деформації цієї галузі мовознавства в Україні, пов'язаної зі

скороченням університетських курсів і зниженням фахової підготовки, обмеженням видання діалектологічних праць та ін. В уможливленні цього видання важливу роль відіграв авторитет ученого й педагога; друзі й опоненти добре знали, що, попри зовнішню лагідність, С. П. Бевзенко здатен на послідовне впродовж десятиліть відстоювання своєї наукової позиції щодо актуальності діалектологічних досліджень; він постійно підкреслював евристичну цінність діалектних свідчень для пізнання мови як цілісного у часі й просторі феномена. Про це він нагадав ще раз пізніше, 1991 р.: *«Необхідною умовою ... досліджень з історії мови є широке залучення поруч з даними писемних пам'яток також даних діалектної мови, що й досі залишаються надійним, нерідко майже єдиним джерелом для внутрішньої реконструкції перебігу тих чи інших мовних явищ, історичний розвиток яких слабо відбивається у писемних пам'ятках»*¹². Відомою була й участь С. П. Бевзенка в підготовці емпіричної бази *Атласу української мови*, у щорічних діалектологічних нарадах, на яких виформовувалося бачення майбутнього атласу, обговорювалися шляхи розвитку діалектології як галузі україністики; він (у співпраці з Й. О. Дзендзелівським та П. П. Чучкою) створив програму для збирання матеріалів для регіонального закарпатського *Діалектологічного атласу* (1960); йому належать кілька варіантів програми вузівського курсу української діалектології. Усе це разом працювало на діалектологію, на можливість видрукування книги *«Українська діалектологія»*, сприяло пом'якшенню тиску на цю галузь мовознавства. Додамо, що у відстоюванні позицій діалектології важило й те, що теоретичні положення про єдність дослідження мови пам'яток і діалектних свідчень були сповна реалізовані ним і в *«Історичній морфології»*, і в численних статтях про історію окремих явищ. Зауважимо, що С. П. Бевзенкові як дослідникові не було властиве безвідносне до аналізу матеріалу декларування теоретичних положень, він був далекий від створення теорій задля самих теорій, які не пояснюють конкретних мовних фактів, явищ. Він завжди намагався йти далі – до конкретної реалізації певних теоретичних засад, постулатів у процесі розгляду конкретних мовних явищ.

Звідси – значущість теоретичних висновків у його працях, уgruntованих на значному фактичному матеріалі. Пильно спостерігаючи за розвитком українського мовознавства (у цьому йому допомагала постійна сумлінна робота як опонента по численних дисертаціях), відзначаючи послаблення якогось із напрямів, С. П. Бевзенко на багатьох конференціях, семінарах підкреслював особливе значення для українського мовознавства дослідження чи то діалектної фразеології, словотвору, чи то синтаксису, чи окремих українських діалектних зон. Водночас він зазвичай пропонував своє бачення шляхів подолання цього відставання. Видається, що саме необхідність заповнення виявлених під час обговорень лакун у більшості випадків спонукала С. П. Бевзенка до написання статей чи розлогіших досліджень. Саме такої думки доходиш, коли знайомишся з багатьма працями з проблем синхронної україністики: так, у класифікації частин мови для нього виявилася неприйнятною кваліфікація т. зв. *категорії стану* та *модальних слів* як окремих частин мови, і він у своїх статтях аргументовано заперечив їх частиномовний статус («До питання про категорію стану як окрему частину мови» та «До питання про модальні слова в українській мові», 1959); так само він забирав голос у дискусіях, коли не погоджувався з поширеними думками чи про шляхи виникнення сучасних дієслівних форм майбутнього часу на кшталт *ходитьиму*, чи коли подавав своє бачення структури односкладного речення в сучасній літературній мові (1987), чи описував складне речення або складне синтаксичне ціле (1994). Такими ж сенсовними є і його мініатюри про мову творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Коцюбинською, П. Тичини, Ю. Яновського.

Багато уваги С. П. Бевзенко приділив вивченню еволюції дослідницьких напрямів і шкіл в українському мовознавстві, з'ясуванню етапів розвитку поглядів на окремі явища та мову в цілому. Таку історіографічну інформацію він приробирував упродовж десятиліть; адже синтез поглядів попередників завжди супроводжував уточнення завдань дослідження та створення остаточного тексту великих монографій чи статей. Прагнення враховувати

наявний дослідницький досвід відбивають насамперед книги і статті вченого, у яких автор завжди спирався на максимально повний огляд літератури різних періодів розвитку науки; енциклопедизм висвітлення автором питань і сьогодні залишається однією з притягальних рис його наукового доробку. Такому ж ставленню до праць попередників С. П. Бевзенко намагався навчити і своїх учнів. Серед спеціальних праць з історії мовознавства виокремлюється цикл портретних есе, у яких автор подав або синтез найважливішого з усієї наукової діяльності вченого, або проаналізував одну з головних проблем, порушених у його працях (див. статті про М. Ломоносова (1962 р.), Л. Булаховського (1968, 1987 рр.), І. Франка (1968 р.), А. Москаленка (1986 р.), І. Огієнка (1992 р.), С. Смеречинського, Б. Грінченка (1993 р.), О. Потебню, П. Житецького, О. Шахматова (1994 р.)). Окремий цикл становлять статті ретро- та перспективного планів – про характер дослідження окремих лінгвістичних проблем (як *«Стан вивчення карпатських говорів і завдання дальшого розгортання їх наукового дослідження»*, 1958; *«Проблеми історичної діалектології української мови»*, 1969 та ін.).

Вдалою спробою цілісної побудови української лінгвістичної історіографії є книга С. П. Бевзенка *«Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови»* (К., 1991). У ній подано огляд попереднього досвіду написання окремих розділів історії українського мовознавства (від О. Пипіна, С. Булича та В. Ягича до А. Москаленка, М. Жовтобрюха, Л. Паламарчука й В. Німчука); основний зміст книги – це власна інтерпретація історії вивчення української мови, зокрема в плані синхронного опису літературної мови за різними структурними рівнями, діахронії української мови, діалектології та історії літературної мови. Дослідження завершується переліком найактуальніших, на думку автора, завдань лінгвоукраїністики, серед яких він справедливо виділяє посилення *теоретичного* осмислення історичного розвитку різних структурних рівнів мови, наголошуючи на необхідності певної переорієнтації від емпіризму до синтезу важливішої інформації про процеси в історії української мови; уточнення, перевірку хронології низки

явищ; необхідність створення синхронних за своєю методологією описів української мови для різних часових зрізів, описів, які можуть скласти якісно новий ґрунт для побудови цілісної історії мови.

У контексті розвитку мовознавчих ідей С. П. Бевзенко оцінював дослідження своїх сучасників, опублікувавши докладні рецензії на праці С. Самійленка (1964 р.), І. Керницького (1967 р.), Л. Деже (1969 р.), А. Грищенка (1979 р.), В. Передрієнка (1981 р.), П. Білоусенка (1993 р.); кожна з рецензій (а скільки т. зв. видавничих рецензій залишилося в рукописах!) становить дослідницьку мініатюру-причинок з оригінальними думками, нерідко – власним мікроаналізом мовних фактів.

Окрема сторінка творчої біографії С. П. Бевзенка – це постійна віддача своїх знань іншим. Понад п'ятдесят років – за вузівською кафедрою, понад сорок – завідувач кафедрами в Ужгородському, Одеському університетах, а в останні роки життя – в Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (Київ); десятки підготовлених кандидатів і докторів наук, сотні дипломників¹³. Ще в ужгородський період роботи в С. П. Бевзенка сформувалася внутрішня потреба цільово передавати набуті знання; у ті роки його аспірантами були П. Лизанець (згодом – доктор філологічних наук, спеціалізується в галузі української діалектології, лінгвогеографії, унгаристики, міжмовних контактів), В. Німчук (згодом – член-кореспондент НАН України, один з перших спеціалізувався в галузі української діалектної дериватології, пізніше – в царинах історії мови і мовознавства, едіції, ономастики, текстології та міжмовних контактів)¹⁴; а ще – діалектологи Т. Шевченко, Л. Яропуд, дериватолог О. Бондар, лінгвостилісти М. Фащенко, А. Порожнюк, Т. Грищенко, ономасти Т. Братушенко, М. Троцинський, В. Лучик, історики мови В. Крашаниця, А. Пугач і ще... і ще... і ще... Для всіх них вистачало енергії й часу С. П. Бевзенка, кожному з них він передавав якусь ідею та слово підбадьорення-наснаги. Зауважимо, що, незважаючи на такий високий авторитет у науці й вузівських колах, визнання й нездевальвованість упродовж років наукового доробку, С. П. Бевзенко залишався людиною

приступною, позбавленою будь-якої зовнішньої ефектації чи позірності. Його лекції (а мені пощастило слухати їх упродовж кількох років) завжди відзначалися глибиною змісту і простотою викладу без тіні гри форми чи вишуканих ораторських спецприйомів. Хіба що один прийом спливає в пам'яті: особливо складні, нерідко дискусійні питання С. П. Бевзенко часто подавав у контексті різних наукових шкіл, течій, через призму суджень окремих вчених як особистостей. Олюдене мовознавство ставало зрозумілішим, а віддалені в часі форми – ближчими.

Маючи тверді наукові переконання, аргументовано відстоюючи їх, С. П. Бевзенко не докладав спеціальних зусиль, аби повернути у свою наукову віру опонентів. Це роблять його знання і зримий приклад його подвижницької праці.

¹ Див.: [Безпалько О. П.] *Історична граматики української мови*. Ч. III. *Синтаксис*. К., 1956. С. 30.

² Мельничук О. С. [Рец. на: Бевзенко С. П. Нариси з історичної граматики української мови. К., 1953. 195 с.] // *Українська мова в школі*. 1954. № 6. С. 72.

³ [Жовтобрюх М. А.] *Історична граматики української мови*. Ч. I. Вступ; Фонетика. К., 1956. 121 с.

⁴ Див. прим. 1.

⁵ [Безпалько О. П., Самійленко С. П., Тараненко І. Й.] *Історична граматики української мови*. Ч. II. Морфологія. К., 1956. 120 с.

⁶ Мельничук О. С., цит. праця, с. 72.

⁷ Див.: Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови. К., 1960. С. 212, 222; Слинсько І.І. *Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. Часові звороти*. Чернівці, 1968. С. 3.

⁸ Тимошенко П. Д (рецензія на: Бевзенко С. П. *Історична морфологія української мови...*) // *Вісник Київського університету*. № 5. Серія філології та журналістики. Випуск 2. К., 1962.

⁹ Наконечний М. Ф. Цінний посібник з історичної граматики української мови // *Українська мова в школі*. 1962. № 4.

¹⁰ *Shevelov G. Y. Belorussian and Ukrainian // Current Trends in Linguistics. I. The Hague, 1963. P. 223.*

¹¹ Див., напр., покликання на різні праці С. П. Бевзенка в таких дослідженнях, як: *Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966. С. 240; Филін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972. С. 123, 374, 376; Історія української мови. Морфологія. К., 1978. С. 7, 88, 182, 214, 236, 479; Історія... Фонетика. К., 1979. С. 210, 216, 217, 257, 258; Історія... Синтаксис. К., 1983. С. 28, 32, 49, 275, 301, 332, 359, 368; див. також статті Ю. Шевельова (*Shevelov G. Y. In and around Kiev. Heidelberg, 1991. P. 219, 338, 395*) та ін.*

¹² *Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. К., 1991. С. 212–213.*

¹³ Зауважимо, що серед понад двох десятків дипломних робіт, виконаних під керівництвом С. П. Бевзенка в Ужгородському університеті, значна частина відбиває регіональний діалектний матеріал. Ці роботи привернули увагу дослідників, і, як наслідок, – майже всі вони ввійшли до списку джерел «*Этимологического словаря славянских языков*» за ред. О. М. Трубочова.

¹⁴ В. В. Німчук неодноразово зауважував, що в тому, що він став мовознавцем, істориком мови, вирішальну роль відіграв його університетський учитель *Степан Пилипович Бевзенко*. Василь Васильович підкреслював, що його наукові уподобання сформовані змістовними лекціями *Степана Пилиповича*, самовідданість якого в праці імпонувала і спонукала до наслідування.

Доктор філологічних наук,
професор *П. Ю. Гриценко*